

University of Groningen

'Bijbelverkoop steeg al vóór de Reformatie'

Folkerts, Suzanne

Published in:
Transparant. Tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2015

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Folkerts, S. (2015). 'Bijbelverkoop steeg al vóór de Reformatie'. *Transparant. Tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici*, 26(3), 12-15.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Bijbelverkoop steeg al vóór de Reformatie

In de decennia voorafgaande aan de protestantse en katholieke reformaties van de zestiende eeuw circuleerden er talrijke Bijbelvertalingen in handschrift en druk in de Nederlanden. Deze middeleeuwse Bijbelvertalingen en -uitgaven in druk hebben nog niet de belangstelling genoten die zij verdienen. Als representanten van een periode waarin grote veranderingen op sociaal, religieus en politiek gebied plaatsvonden, zijn zij belangrijke bronnen voor onderzoek naar religieuze cultuur in de Nederlanden. Daarbij is sprake van vernieuwing en reformatie, maar ook van continuïteit.

Suzan Folkerts

Van 2013 tot 2017 wordt aan de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) het onderzoeksproject *From monastery to market place. Towards a new history of New Testament translations and urban religious culture in the Low Countries (c. 1450-1540)* uitgevoerd. Dit project gaat over het gebruik van de eerste gedrukte Nederlandstalige Bijbels. Dit zijn niet de Statenvertaling uit 1637 of zelfs de Luthervertaling uit 1522, zoals vaak wordt gedacht. Al vanaf 1477 werden de reeds bestaande middeleeuwse Bijbelvertalingen op de pers gebracht. In een eerder project aan de RUG zijn de Middelnederlandse vertalingen in handschrift onderzocht, waarbij de gebruikers en lezers centraal stonden.¹ Uit dit onderzoek zijn twee centrale conclusies getrokken, namelijk 1) dat circa 70% van de handschriften gebruikt werd door religieuze vrouwen die het Latijn niet machtig waren en 30% door leken, zoals begijnen, kooplieden, ambachtslieden en (hun) vrouwen; en 2) dat nagenoeg alle handschriften zo waren ingericht - door middel van leeslijsten en leesaanwijzingen - dat ze konden worden gelezen volgens het stramien van de liturgische kalender. Middeleeuwers lazen op elke

zon- en feestdag een les of perikoop uit de evangeliën en een les uit de andere nieuwtestamentische boeken, en soms nog een les uit het Oude Testament. Contemporaine aantekeningen en correcties in de handschriften wijzen uit dat de handschriften ook daadwerkelijk op die manier werden gelezen, en dat zowel religieuze vrouwen als leken blijkbaar de Bijbel op die manier *wilden* lezen.²

De gedrukte traditie van Middelnederlandse Bijbelvertalingen laat die voorkeur van lezers eveneens zien. Nog duidelijker zelfs: de meeste Bijbels werden

Een leek die zijn Bijbel uit 1479 kwijt was, liet weten dat degene die hem terugbracht, mocht trouwen met zijn dochter.

uitgegeven in de vorm van een lectionarium, waarin de selectie van Bijbellessen in de volgorde van de liturgische kalender is afgedrukt. De eerste gedrukte Nederlandstalige Bijbel is weliswaar het Oude Testament in de 'normale' volgorde, de zogenaamde Delftse Bijbel van 1477 die gebaseerd is op een veertiende-eeuwse vertaling; maar die is niet herdrukt, op een Middelnederduitse versie in de zogenaamde Keulse Bijbel van 1478-1479 na. De Middelnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament daarentegen, die eveneens in 1477 verscheen, is tientallen keren herdrukt, tot in 1538, meestal in de vorm van een lectionarium met de titel *Epistelen en evangeliën voor het gehele jaar*. Nieuw ten opzichte van de middeleeuwse handschriftelijke traditie van het Nieuwe Testament, is dat in de edities vanaf 1478 aan de Bijbelperikopen ook commentaren of 'sermonen' werden toegevoegd.³ Slechts enkele edities van de Middelnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament betreffen de complete Bijbelboeken Handelingen, Apocalyps [Openbaring, red.] en de apostolische brieven in hun gewone volgorde. Met de Middelnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament

wordt overigens de Noord-Nederlandse vertaling bedoeld die in de jaren 1380 in de context van de hervormingsbeweging van de Moderne Devotie is ontstaan. Er circuleerden ook vertalingen in de Zuidelijke Nederlanden, maar daarvan is er slechts één eenmaal gedrukt.⁴

Tot ver in de zestiende eeuw dus, ook toen in de jaren twintig de nieuwe Bijbelvertalingen van Erasmus en Luther in het Nederlands verschenen, werd de Noord-Nederlandse middeleeuwse vertaling van het Nieuwe Testament herdrukt. Door de grote belangstelling van onderzoekers voor die nieuwe Bijbelvertalingen, zijn de oude middeleeuwse edities ondergesneeuwd. Deze edities zijn echter cruciaal om de breukvlakken te bestuderen tussen de handschriftelijke traditie en de gedrukte traditie; tussen de kloosterlijke omgeving van het ontstaan van Bijbelvertalingen en de markt waarop Bijbels ver- en gekocht werden; en tussen de middeleeuwse 'katholieke' godsdienst en de vroegmoderne protestantse beweging. Deze breukvlakken, met als middelpunt of gemene deler de middeleeuwse vertaling van het Nieuwe Testament, zijn het onderwerp van studie in het onderzoeksproject *From monastery to marketplace*. In dit stuk worden de eerste resultaten van dit project gepresenteerd, met als doel tot een antwoord te komen op de vraag in welke mate er sprake is van continuïteit in de voorkeuren van Bijbelproducenten (vertalers, drukkers) en Bijbellezers.

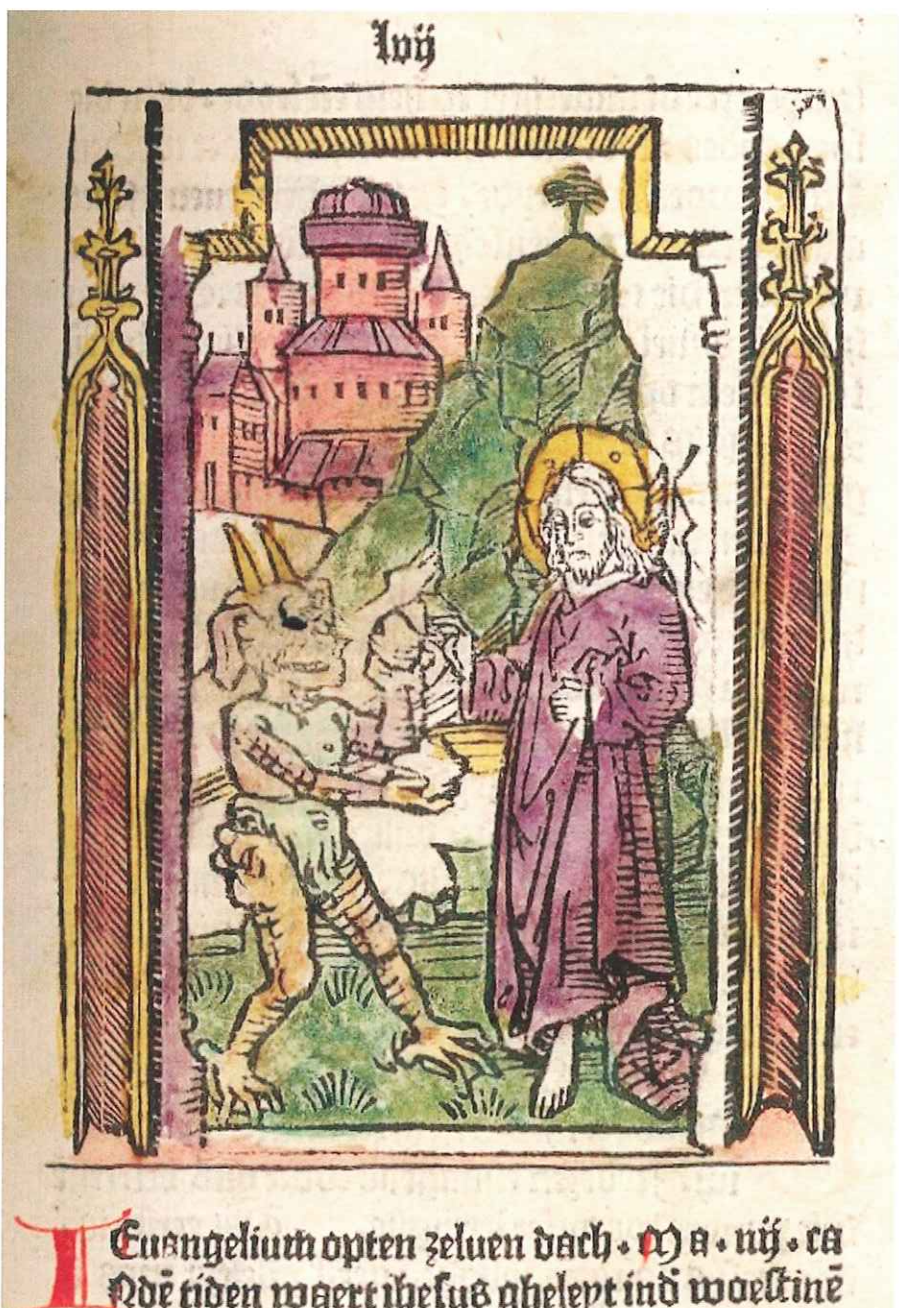
Marginale notities

Behalve de cijfermatige gegevens die de voorkeur van drukkers en lezers demonstreren - zoals gezegd werden de *Epistelen en evangeliën van het gehele jaar* tientallen malen gedrukt en de nieuwtestamentische Bijbelboeken in de gewone volgorde slechts enkele keren - geven de overgeleverde exemplaren zelf ook inzicht in lezersvoorkeuren, namelijk via aantekeningen in de marges. Die aantekeningen betreffen in de eerste plaats bezittersnotities: de namen van eigenaren. Op grond van de eerste inventarisatie, op basis van autopsie van exemplaren en met behulp van de databank *Biblia Sacra*, kan worden vastgesteld dat de gedrukte exemplaren, in tegenstelling tot de handschriften, overwegend in het bezit zijn geweest van leken. Van de 25 tot nu gevonden bezittersnotities uit de zestiende eeuw zijn er slechts drie met een religieuze persoon of instelling

te verbinden. Een voorbeeld van een lekenbezitter geeft een exemplaar uit 1487, gedrukt in Delft, waarin de notitie "weduwe van Nicolaus" is te lezen.⁵ Een ander voorbeeld is te vinden in een exemplaar van de eerste editie uit 1477, dat in het bezit was van Ansem Salm, die het vermoedelijk als huwelijkscadeau schonk aan zijn dochter "Joffrou Marie Aelbert van Leeuwens huysvrou".⁶ Uit 1479 is een exemplaar overgeleverd met de nauwelijks te lezen contemporaïne eigendomsinscriptie "desen boeck hoert toe den [...]", en daaronder een latere, eind zestiende-eeuwse inscriptie: "Desen boeck hoort toe Meejken Lievens [...]".⁷ Een exemplaar uit 1508 met de

aantekening "Dijt boeck hoert toe Alijt boerrentsdochter Ende is een convents boeck", was, gezien de toevoeging, vermoedelijk in het bezit van een religieuze vrouw.⁸

In een ander geval schreef de eigenaar zijn of haar naam niet duidelijk in het boek, maar staat het boek wel vol aantekeningen over de wederwaardigheden van zijn of haar familieleden. Het gaat om een exemplaar van een Antwerpse editie uit 1496.⁹ De aantekeningen gaan onder andere over geboortes in de familie en over een dochter Freken die in 1510 in een convent trad. Dit soort geschreven familieberichten zien we

'De verzoeking in de woestijn', Epistelen en evangeliën, Peter van Os van Breda (Zwolle 1488) Beeld Biblia Sacra

vaker in een Bijbel, dat vaak het enige of het belangrijkste boek was dat een huishouden bezat. Een laatste voorbeeld van een vermoedelijke lekenbezitter geeft een exemplaar uit 1479 met de notities "Desen buck behoort toe goet man [...] diest vient ende weder brynt hy zal hebben de dochter vant hus [...]" en "Desen bouck behoort toe cappe".¹⁰ Wie het boek vond, kon het terugbezorgen aan de eigenaar Cappe (?), in ruil voor de dochter van de familie!

Behalve bezittersnotities zijn er tal van correcties en aanvullingen in de gedrukte exemplaren te vinden. Juist die notities laten zien dat de boeken daadwerkelijk gelezen werden zoals ze waren ontworpen: als een lectionarium. Soms zijn

er in de leeslijsten namen van heiligen toegevoegd en vaak zijn er verbeteringen aangebracht in de opschriften. Ook werden er regelmatig aanvullingen

Vanaf 1522 verschenen meeste Bijbeledities in huidige volgorde van Bijbelboeken.

en leesaanwijzingen geplaatst, zoals kruisverwijzingen. Een voorbeeld is een exemplaar uit 1508, waarin met verschillende zestiende-eeuwse handen

correcties in de tekst, opschriften van feestdagen met kruisverwijzingen (middels folionummers) naar passages elders in het boek, en kruisverwijzingen zoals "souct dese epistele achter int gheschifte" zijn geplaatst.¹¹ Verder zijn op tal van plaatsen stukken papier ingevoegd met handgeschreven aanvullingen op de Bijbelpassages of extra lessen. Een tweede voorbeeld is een kruisverwijzing in een exemplaar uit 1481, gedrukt in Delft.¹² Op f. 35 staat geschreven: "soect opt lxxij blat mateus". Daar, op f. 72v, staat vervolgens: "soect op xxxv blat marcus". Beide bladen bevatten passages over Jezus Die spreekt over de priesters in de tempel. Soortgelijke kruisverwijzingen en leesaanwijzingen zijn geschreven in een exemplaar uit 1484, zoals "keer twee blaeden voert om", en "soect near ghetal CCxxv van magdaleen".¹³ Lastiger te interpreteren notities zijn de plussen die met loodstift in de marges van dit exemplaar zijn geplaatst. Wilde de lezer hier de betreffende lessen of feestdagen markeren? In ieder geval, zo wijzen deze en al de andere aantekeningen uit, werden de gedrukte lectionaria of *Epistelen en evangeliën van het gehele jaar* net zo geconcentreerd gelezen en bestudeerd als de middeleeuwse handschriften.

Diversiteit en continuïteit

Vanaf 1477 tot de komst van de Nederlandse Bijbelvertalingen die gebaseerd waren op de nieuwe vertalingen van Erasmus en Luther in 1522, werden Nederlandstalige Bijbels voornamelijk in de vorm van een lectionarium gedrukt. Volgens de databank *Biblia Sacra* zijn 36 van de 58 Nederlandstalige Bijbeledities tot en met 1522 *Epistelen en evangeliën van het gehele jaar*. Verder betreffen tien edities psalteruitgaven en zijn de overige Bijbels van diverse samenstelling (variërend van verkorte Bijbels en enkele Bijbelboeken tot combinaties van Oude en Nieuwe Testament). Deze verhouding veranderde sterk vanaf 1522. Vanaf toen waren de meeste Bijbeledities een Nieuwe Testament in de gewone volgorde. Pas in 1538 werd de laatste editie van de *Epistelen en evangeliën* op basis van de Middel nederlandse vertaling van de Moderne Devotie gedrukt, maar tussen 1522 en 1540 zijn er nog slechts vier edities verschenen op een totaal van 76 Nederlandstalige Bijbeledities. Het aanbod van, en daaraan voorafgaand ook de vraag naar *Epistelen en evangeliën*, daalde na 1522 dus sterk. Bijbellezers in de Nederlanden wilden vanaf toen, wel-

Colofonpagina Delftse Bijbel met stadswapen, 1477 Beeld Wikidelft.nl

PERSONALIA

Suzan Folkerts (1976) is werkzaam als onderzoeker en docent Middeleeuwse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit

Groningen. Aan diezelfde universiteit studeerde zij af in geschiedenis en mediëvistiek. In 2010 promoveerde zij op een proefschrift over de handschriftelijke overlevering van laatmiddeleeuwse heiligenlevens met de titel *Voorbeeld op schrift. De overlevering en toe-eigening van de vita van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen*. In 2013 verwierf zij een VENI-subsidie van het NWO voor haar onderzoeksproject *From monastery to marketplace. Towards a new history of New Testament translations and urban religious culture in the Low Countries (c. 1450-1540)*.

licht onder invloed van de humanistische vertalingsactiviteiten van Erasmus en Luther, de nieuwtestamentische boeken blijkbaar van A tot Z lezen in de nieuwe vertalingen. Overigens verschenen ook al snel nieuwe katholieke vertalingen en verdwenen de middeleeuwse vertalingen mede daarom uit het zicht.¹⁴

Het christelijk of Bijbels humanisme - grof gezegd de terugkeer naar de Bijbel, gebaseerd op de brontaal, beschikbaar voor alle gelovigen - moet niet vereenzelvigd worden met de protestantse Reformatie. Hoewel Luther zichzelf presenteerde als de bevrijder van de Bijbel

van de diversiteit, vernieuwing en continuïteit die het fenomeen Bijbelvertalingen in die periode kenmerken. Het meest opmerkelijk in dit opzicht zijn de edities van het Nieuwe Testament uit 1523 en 1524 van Adriaen van Berghen respectievelijk Jan van Ghelen. Zij combineerden de nieuwe Bijbelvertalingen van Erasmus en Luther met de Middelnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament van de Moderne Devotie.¹⁵ Oud en nieuw functioneerden naast elkaar, ook in het oeuvre van drukkers. Jacob van Liesvelt in Antwerpen bijvoorbeeld drukte lange tijd de *Epistelen en evangeliën* en andere edities van de Middelnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament, maar ook een Nederlandstalige Bijbel die gebaseerd was op de vertaling van Luther. Pas in de jaren 1540 tekenden zich scherpe grenzen af tussen de religieuze stromingen of confessies, en daarmee ook de grenzen tussen protestantse en katholieke Bijbels.¹⁶ In die jaren werd eveneens de repressie vanuit de keizerlijke overheid groter, en werden drukkers als Jacob van Liesvelt en Adriaen van Berghen, die lutherse geschriften drukten, verbannen en onthoofd.

Conclusie

De periode tot 1540 kende vernieuwing en continuïteit inzake Nederlandstalige Bijbels, maar die mag niet op het conto van de protestantse Reformatie worden geschreven. De vernieuwende tendens vanaf 1522 naar het drukken en lezen van de complete Bijbel (beter: het Nieuwe Testament) in plaats van een lectionarium, was een algemene humanistische tendens, niet een lutherse. Er kwamen in

telen en evangeliën op de markt gebracht door Marie Ancxt (de weduwe van Jacob van Liesvelt), in een Nederlandse 'katholieke' vertaling op basis van de Vulgaat, goedgekeurd door het hof. En hoewel de Nederlandse vertalingen van Luthers Bijbelvertaling niet in de vorm van een lectionarium werden gedrukt (de Duitse wel), hanteerden ook lutheranen een leesrooster met vaste perikopen voor zondagen en enkele andere Bijbelse hoogtijdagen (de feestdagen van de niet-Bijbelse katholieke heiligen werden uiteraard uitgesloten). De belangrijkste conclusie is wellicht dat de periode 1522-1540 niet vanuit de kennis over de jaren erna moet worden gezien, waarin zich scherpe grenzen gingen aftekenen en ook de repressie vanuit de overheden groter werd.

Noten

- ¹ Dit project is getiteld *Holy Writ and Lay Readers. A Social History of Vernacular Bible Translations in the Late Middle Ages*. Zie <http://www.rug.nl/let/holyandlay> (13 juli 2015).
- ² Zie onder andere S. Folkerts, 'Reading the Bible Lessons at Home: Holy Writ and Lay Readers in the Low Countries', *Church History and Religious Culture* 93 (2013) 217-237; S. Folkerts en M. Hoogvliet, 'Bijbelvertalingen vóór Luther. Lezende leken in middeleeuws Europa', *Geschiedenis Magazine* 48:4 (2013) 40-43.
- ³ A. den Hollander, 'Early printed Bibles in the Low Countries (1477-1520)' in: W. François en A.A. den Hollander (ed.), *Infant milk or hardy nourishment? The Bible for lay people and theologians in the Early Modern Period*. Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium CCXXI (Leuven etc. 2009) 51-61, 57.
- ⁴ Het gaat om een uitgave van de vier evangeliën in 1522 door de Antwerpse drukker Jacob van Liesvelt, die gebaseerd is op een veertiende-eeuwse vertaling uit het klooster Rooklooster bij Brussel. In de elektronische bibliografie van in de Nederlanden gedrukte Bijbels, *Biblia Sacra*, heeft deze publicatie het identificatienummer 1522. Gosp.dut.JvL.a. Zie www.bibliasacra.nl (14 juli 2015).
- ⁵ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 169 G 68, f. a2r (Biblia Sacra ID 1487.EpEv.dut.JJvdMandCS.a).
- ⁶ Gouda, Librije, 894 C1 (Biblia Sacra ID 1477.EpEv.dut.GL.a). Den Hollander, 'Early printed Bibles', 61.
- ⁷ Parijs, Bibliothèque nationale de France, B-1640, f. n1r (Biblia Sacra ID 1479.EpEv.dut.JVe.a of b; de Parijse exemplaren die ik heb bestudeerd, zijn niet goed ontsloten in Biblia Sacra).
- ⁸ Utrecht, Universiteitsbibliotheek, E ocf. 1451 Rari-ora, f. k6r (Biblia Sacra ID 1508.EpEv.dut.MHvH.a).
- ⁹ Den Haag, KB, 150 B 69 (Biblia Sacra ID 1496.EpEv.dut.GB.a).
- ¹⁰ Den Haag, KB, 168 G 40, f. π1r (schutblad) (Biblia Sacra ID 1479.EpEv.dut.JVe.a).
- ¹¹ Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R 47.10 (Biblia Sacra ID 1508.EpEv.dut.MHvH.a).
- ¹² Paris, BnF, B-1641 (Biblia Sacra ID 1481.EpEv.dut.JJvdM.a).
- ¹³ Den Haag, KB, 1084 C 5, f. 86v en 112r (Biblia Sacra ID 1484.EpEv.dut.snom.a).
- ¹⁴ Zie voor een introductie in de zestiende-eeuwse geschiedenis van Nederlandse Bijbelvertalingen W. François, 'Naar een "confessionalisering" van bijbelvertalingen in de zestiende eeuw - Inleiding', in: Paul Gillaerts e.a. (ed.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen* (Heerenveen 2015) 204-219.
- ¹⁵ Biblia Sacra ID 1523.NT.dut.AvB.a. en 1524.NT.dut.JvG1.a. Zie voor deze edities A. den Hollander.
- ¹⁶ François, 'Naar een "confessionalisering"', 213.

Kettervervolg door overheid versplinterde het belang van katholieken, humanisten en protestanten om Bijbels voor leken te maken.

voor het lekenvolk en zijn volgelingen dit beeld nog versterkten, waren de idealen van het Bijbels humanisme ouder en wijder verspreid. Niet alleen brak Erasmus, die dezelfde idealen betreffende vertalen en het lezen van de Bijbel door leken koesterde, nooit met de Kerk; ook was de tendens van Bijbellezers door leken een lang bestaande, daterend uit de middeleeuwen. De Bijbeledities die in de jaren 1520 verschenen, zijn representanten

de jaren 1520 nieuwe Bijbelvertalingen op de markt, maar ook de Middelnederlandse vertaling van de Moderne Devotie werd nog gedrukt, in diverse vormen en soms zelfs in combinatie met de nieuwe vertalingen. Hoewel de lectionaria in de middeleeuwse vertaling na 1538 niet meer werden gedrukt, verdween de gewoonte van het lezen van de Bijbel volgens een leesrooster niet. In 1547 en 1548 werden er nieuwe edities van *Epis-*